

Εισαγωγή

Mark Mazower

Τον Απρίλιο του 1941, ο γερμανικός στρατός εισέβαλε ακάθεκτος στην Ελλάδα, εγκαινιάζοντας σχεδόν μια δεκαετία κοινωνικής αποσάρθρωσης, πολιτικής κατάρρευσης και πρωτοφανούς μαζικής βίας. Το προπολεμικό σύστημα διακυβέρνησης της χώρας ήταν ασταθές αλλά, παρά τα πραξικοπήματα, τις στρατιωτικές επεμβάσεις, τις εκκαθαρίσεις και τα αντιπραξικοπήματα που σημάδεψαν την ταραγμένη ιστορία του, ουδέποτε είχε προκαλέσει τέτοια έχθρα και αιματοχυσία όπως αυτή που έμελλε να ακολουθήσει. Τα χρόνια του μεσοπολέμου ήταν μια περίοδος χρόνιας κρίσης εξαιτίας του «εθνικού διχασμού» ανάμεσα στους δημοκράτες βενιζελικούς και τους βασιλόφρονες αντιβενιζελικούς, που χάραξε την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Το εξωτερικό χρέος και το κόστος μιας ολόκληρης δεκαετίας πολέμων, από το 1912 μέχρι το 1922, είχαν επιβαρύνει την εύθραυστη οικονομία που, παράλληλα, είχε να αντιμετωπίσει τις συνέπειες των συγκρούσεων της προηγούμενης εκείνης περιόδου: το τεράστιο κύμα προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Περισσότεροι από ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες εισήλθαν σε ένα έθνος-κράτος του οποίου ο κρατικός μηχανισμός δεν είχε ακόμα απορροφήσει τα μεγάλα νέα εδάφη που είχε κερδίσει στο βορρά –στη Μακεδονία και τη Θράκη– μαζί με τις σλαβικές, εβραϊκές και μουσουλμανικές μειονότητές τους. Δεν είναι παράξενο ότι οι εντάσεις που προέκυψαν –ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους βασιλόφρονες, ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους αποκαλούμενους αυτόχθονες, ανάμεσα στην ελληνική πλειονότητα και τις μη ελληνικές μειονότητες– δημιούργησαν εμπόδια στα οποία δύσκολα μπορούσε να αντεπεξέλθει η πολιτική ελίτ της χώρας. Η οικονομική ύφεση του μεσοπολέμου είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του μοναδικού πολιτικού που είχε κάποιο ανάστημα, του ίδιου του Βενιζέλου. Το 1936, η κοινοβουλευτική δημοκρατία ανατρέπεται και εγκαθιδρύεται η δικτατορία του δεξιού στρατηγού Ιωάννη Μεταξά, πιστού βασιλόφρονα. Ο Μεταξάς βάλθηκε να καταστρέψει την Αριστερά, χρησιμοποιώντας στο έπακρο την αντικομμουνιστική νομοθεσία που είχαν ψηφίσει οι προκάτοχοί του. Οι κομμουνιστές, πραγματικοί και πιθανολογούμενοι, καθώς και οι συνδικαλιστές, εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν από ειδικά δικαστήρια. Όλα αυτά προκάλεσαν μια πρωτοφανή καταστολή για τα ελληνικά δεδομένα, ωστόσο θα ωχρούσαν μπροστά σε όσα έμελλε να ακολουθήσουν.

Την άνοιξη του 1941, η χώρα βρισκόταν μοιρασμένη σε τρεις κατακτητές: οι Ιταλοί κατείχαν την Κεντρική Ελλάδα, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες· οι Γερμανοί σχεδόν όλα τα υπόλοιπα σημεία στρατηγικής σημασίας, συμπεριλαμβανομένης της Μακεδονίας (με τη Θεσσαλονίκη) και της Κρήτης· οι Βούλγαροι την ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη. Μολονότι στην Αθήνα είχε σχηματιστεί κυβέρνηση δωσιλόγων με επικεφαλής τον στρατηγό Τσολάκογλου, η εξουσία της στις τρεις ζώνες κατοχής ήταν σε γενικές γραμμές έμμεση και η κυριαρχία της αβέβαιη. Αυτό φάνηκε σχεδόν αμέσως, καθώς οι προμήθειες τροφίμων μειώθηκαν και ο λιμός απείλησε τις μεγαλύτερες πόλεις και τα νησιά. Πολύ σύντομα έγινε σαφές ότι το καθεστώς Τσολάκογλου δεν ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να συλλέξει τη σοδεία από τους αγρότες και να τη διανείμει στις πόλεις. Τα δεκάδες χιλιάδες θύματα που έχασαν τη ζωή τους από την πείνα κατά τη διάρκεια του πρώτου χειμώνα της Κατοχής μαρτυρούν την πολιτική και διοικητική ανικανότητα της ελληνικής κρατικής μηχανής στην Αθήνα. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα μόλις και μετά βίας στεκόταν ως πολιτική οντότητα.

Μέσα σ' αυτό το πολιτικό κενό, οι προσπάθειες των απλών ανθρώπων να κρατηθούν στη ζωή και να εξασφαλίσουν πρόσβαση σε τρόφιμα και ασφάλεια –στοιχειώδη δικαιώματα του πολίτη τα οποία δεν μπορούσε πλέον να εγγυηθεί το ελληνικό κράτος– απέκτησαν πολιτική χροιά. Ένα είδος κοινωνικής αντίστασης εμφανίστηκε μαζί με τη συλλογή πληροφοριών και τις επιχειρήσεις δολιοφθοράς υπέρ των Συμμάχων στις οποίες επιδίδονταν μερικές μικρές ομάδες σχεδόν από τις αρχές της Κατοχής. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1941 σημειώθηκαν ακόμα και σποραδικές επιθέσεις εναντίον στρατευμάτων του Άξονα: κάποιες ήταν ενέργειες ομάδων πρώην Ελλήνων στρατιωτικών, ενώ άλλες αποτελούσαν πολιτικές πρωτοβουλίες αριστερών. Όταν όμως οι κομμουνιστές στην περιοχή της Δράμας οργάνωσαν εξέγερση κατά της βουλγαρικής κατοχής, οι Βούλγαροι προέβησαν για αντίποινα στη σφαγή Ελλήνων αμάχων. Χιλιάδες τρομοκρατημένοι πρόσφυγες εγκατέλειψαν τότε τη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη. Τον Οκτώβριο του 1941, μια επίθεση εναντίον Γερμανών στρατιωτών στην κοιλάδα του Στρυμόνα προκάλεσε αντίποινα της Βέρμαχτ με αποτέλεσμα τη μαζική εκτέλεση περισσότερων από διακοσίων κατοίκων στο χωριό Καρδύλια.

Έτσι, τον χειμώνα του 1941, αιφνιδιασμένη από τη σφοδρότητα της αντίδρασης των δυνάμεων του Άξονα, η ένοπλη αντίσταση απόηχε, για να επανεμφανιστεί πιο συγκροτημένα με κινητοποιήσεις στις πόλεις. Η Εθνική Αλληλεγγύη εμφανίστηκε σαν παράνομο κίνημα για τον έλεγχο της πρόσβασης στα είδη τροφίμων, την αποτροπή της μαύρης αγοράς και την εγγύηση της διανομής, και συνδεόταν με το ΕΑΜ, που σύντομα αποτέλεσε το κύριο αντιστασιακό κίνημα στην Αθήνα και την επαρχία. Πολλά από τα μέλη του, που αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς, δεν αντιλαμβάνονταν ότι πίσω από αυτό βρισκόταν το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο εκμεταλλεγόταν για δικούς του σκοπούς τη γενική δυσφορία απέναντι στην κυριαρχία του Άξονα, πολύ πιο επιτυχημένα από τους προπολεμικούς πολιτικούς αντιπάλους του. Από τα τέλη της άνοιξης του 1942, οι ένοπλες

αντιστασιακές οργανώσεις δραστηριοποιήθηκαν ξανά σε μικρή κλίμακα, κυρίως σε απομακρυσμένες ορεινές περιοχές. Στη διάρκεια όμως της χρονιάς, το ΚΚΕ ίδρυσε δική του στρατιωτική αντιστασιακή πτέρυγα, τον ΕΛΑΣ, και άρχισε να διαλύει, συχνά διά της βίας, αντίπαλες αντιστασιακές ομάδες. Σε αντίθεση με τη Γαλλία, για παράδειγμα, η κομμουνιστική τακτική στην Ελλάδα έμελλε να μονοπωλήσει την ένοπλη αντίσταση και να επιμείνει στη στράτευση σε ένα και μοναδικό κίνημα Λαϊκού Μετώπου, όπου κυριαρχούσαν το κόμμα και τα στελέχη του.

Πριν ακόμα το Στάλινγκραντ αλλάξει την πορεία του πολέμου στις αρχές του 1943, είχε διαγραφεί το πλαίσιο του μακροπρόθεσμου πολιτικού προβλήματος της Ελλάδας. Ο Μεταξάς είχε σαρώσει την παλιά πολιτική ελίτ του μεσοπολεμικού κοινοβουλευτικού συστήματος, και ελάχιστοι ήταν εκείνοι που θρήνησαν γι' αυτή την απώλεια. Όμως και η δικτατορία είχε σαρωθεί με τη σειρά της από τους Γερμανούς, και ακόμα λιγότεροι ήταν εκείνοι που επιθυμούσαν την επιστροφή στην προπολεμική αυταρχική Δεξιά. Μετά απ' όλα αυτά, η μοναρχία είχε περιέλθει σε καθεστώς ανυποληψίας και, αναμφίβολα, η πλειοψηφία του λαού ήταν αντίθετη στην επιστροφή του βασιλιά. Η τροπή των γεγονότων, σε συνδυασμό με την επιδέξια κυριαρχία του Κομμουνιστικού Κόμματος στο αντιστασιακό κίνημα και τη γενικότερη κλίση της Ευρώπης προς την Αριστερά κατά την περίοδο του πολέμου, έδειχνε να οδηγεί σε μια νέα μεταπολεμική δημοκρατική τάξη πραγμάτων, όπου η οργανωμένη Αριστερά (και στην Ελλάδα αυτό δεν σήμαινε τίποτε άλλο από τον κομμουνισμό) θα είχε ηγετικό ρόλο. Σε μια τέτοια περίπτωση όμως, τι θα συνέβαινε με το παραδοσιακό στρατηγικό ενδιαφέρον της Βρετανίας για την Ελλάδα και, ιδίως, με την άκρως συναισθηματική δέσμευση του Τσώρτσιλ για την επάνοδο του βασιλιά Γεώργιου στην Αθήνα; Όταν Βρετανοί κομάντος του SOE έπεσαν με αλεξίπτωτα στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1942, βρέθηκαν, προς μεγάλη τους έκπληξη, στο μέσον ενός πολιτικού ναρκοπέδιου.

Τα πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα της Βρετανίας συγκρούονταν. Η πολεμική προσπάθεια υπαγόρευε την υποστήριξη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, καθώς παρείχε την πιο αποτελεσματική αντάρτικη οργάνωση κατά του Άξονα· τα μακροπρόθεσμα πολιτικά ζητήματα όμως απαιτούσαν κάποιου είδους αντικομμουνιστικό αντίβαρο. Έτσι, ενώ εξακολούθησαν να συνεργάζονται και να τροφοδοτούν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, οι Βρετανοί χρηματοδότησαν μια άλλη αντιστασιακή ομάδα, τον ΕΔΕΣ, με επικεφαλής τον διαβόητο Ναπολέοντα Ζέρβα. Ο Ζέρβας υποχρεώθηκε από τους Βρετανούς αξιωματικούς να βγει στα βουνά και να αναπτύξει σταδιακά μια ένοπλη οργάνωση, ενώ στη συνέχεια πείστηκε να εγκαταλείψει τις αρχικές του δημοκρατικές πεποιθήσεις και να ταχθεί υπέρ της μοναρχίας. Οι προσπάθειες για συνεργασία των δύο αντιστασιακών οργανώσεων υπήρξαν, ως επί το πλείστον, αποτυχημένες ενώ από το 1943 και μετά ξέσπασε ανάμεσά τους η σύγκρουση. Αμέσως μετά την Απελευθέρωση, στα τέλη φθινοπώρου του 1944, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στράφηκε εναντίον του ΕΔΕΣ και τον ανάγκασε να εγκαταλείψει το προπύργιό του, την Ήπειρο, και να καταφύγει στην Κέρκυρα. Παράλληλα με την υποστήριξή τους προς τον ΕΔΕΣ, οι Βρετανοί διατήρησαν πιο ανεπίσημους δεσμούς με αξιωματικούς της ελληνικής χωροφυ-

λακής και άλλων εθνικιστικών μονάδων, πρόθυμοι να παραβλέψουν τη συνεργασία τους με τους Γερμανούς.

Όταν οι Γερμανοί αποσύρθηκαν από την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944, σχεδόν τίποτα δεν μπορούσε να εμποδίσει την κατάληψη της εξουσίας από το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Κυριαρχούσε στην επαρχία και στις πόλεις. Ο ΕΛΕΣ εκδιώχθηκε από την ενδοχώρα. Οι δωσίλογοι συλλαμβάνονταν, ανακρίνονταν και, σε μερικές περιπτώσεις, σφαγιάζονταν πριν προλάβουν να επέμβουν οι Βρετανοί. Οι ασήμαντες βρετανικές δυνάμεις που βρίσκονταν τότε στην Ελλάδα δεν αποτελούσαν ικανό αντίπαλο για τους χιλιάδες οπλισμένους αντάρτες που έλεγχε ο ΕΛΑΣ. Το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ όμως δεν έκανε καμία κίνηση εναντίον τους και, απεναντίας, χαιρέτησε την άφιξη του νέου πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, στην κυβέρνηση του οποίου είχε αναλάβει αρκετά υπουργεία. Ένας από τους λόγους για τη στάση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ήταν αναμφίβολα η θέση της Ρωσίας, η οποία είχε κάνει ξεκάθαρο στην ηγεσία του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος ότι δεν επικροτούσε την κατάληψη της εξουσίας διά της βίας: οι διαπραγματεύσεις του Τσώρτσιλ με τον Στάλιν είχαν καταλήξει σε μια συμφωνία που η Ελλάδα τότε αγνοούσε και η οποία παρέδιδε ρητά τη χώρα στη βρετανική σφαίρα επιρροής. Την εποχή εκείνη η Σοβιετική Ένωση είχε να κυνηγήσει μεγαλύτερα ψάρια στην Ανατολική Ευρώπη.

Παρό' όλα αυτά, αρκετά μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, αν και δεν αντιτάσσονταν στους Βρετανούς, δεν μπορούσαν να καταλάβουν για ποιο λόγο η ηγεσία τους δίσταζε να καταλάβει την εξουσία. Στο παρασκήνιο, η δυσπιστία και η καχυποψία ανάμεσα στους αντιστασιακούς και σε όσους είχαν βρεθεί στην εξουσία με την υποστήριξη των Βρετανών είχαν φτάσει σε οριακό σημείο. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1944, μόλις δύο μήνες μετά την απόσυρση της Βέρμαχτ, οι αντιστασιακοί υπουργοί στην κυβέρνηση Παπανδρέου παραιτήθηκαν λόγω διαφωνίας σ' ένα καίριο ζήτημα: τη σύνθεση της νέας αστυνομικής δύναμης. Αδυνατώντας να συμφωνήσουν ποιος έπρεπε να ελέγχει τους φορείς της ένοπλης δύναμης στο μεταπολεμικό κράτος, οι δύο πλευρές διασπάστηκαν· δυο μέρη αργότερα, στις 4 Δεκεμβρίου, μετά από ένα συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας όπου η αστυνομία πυροβόλησε και σκότωσε αρκετούς άοπλους διαδηλωτές, ξέσπασαν συγκρούσεις σε όλη την πρωτεύουσα. Ήταν η αρχή των Δεκεμβριανών, που κατέληξαν στον εγκλωβισμό Βρετανών στρατιωτών στην περιοχή γύρω από το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία από μονάδες του ΕΛΑΣ και στις εφορμήσεις της βρετανικής αεροπορίας κατά των αριστερών συνοικιών της Αθήνας.

Ακόμα και σήμερα επικρατεί μεγάλη διχογνωμία γύρω από τα αίτια και τη σημασία των Δεκεμβριανών: επρόκειτο για την αρχή της κατάληψης της εξουσίας από τους κομμουνιστές ή για μια αυθόρμητη αντίδραση της Αριστεράς ενάντια στη βία και τις προκλήσεις της Δεξιάς; Ήταν το πρώτο ή μήπως κιάλας το δεύτερο στάδιο του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά, που θα ξεσπούσε και θα κατέληγε σε γενικευμένο πόλεμο την περίοδο 1946-49; Τα ερωτήματα αυτά παραμένουν αναπάντητα. Εκείνο που είναι σίγουρο είναι ότι με το τέλος των συγκρούσεων τον Ιανουάριο του 1945 και με τους όρους της

ειρήνης που συμφωνήθηκαν τον επόμενο μήνα στη Βάρκιζα η πλάστιγγα της εξουσίας στην Ελλάδα έγειρε ξαφνικά και αποφασιστικά σε βάρος της Αριστεράς, για πρώτη φορά μετά το 1942. Άρχισαν τότε εκκαθαρίσεις στις δημόσιες υπηρεσίες και αργότερα στη νέα χωροφυλακή που, σε αντίθεση με τις εκκαθαρίσεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, δεν είχαν ως στόχο τους δωσιλόγους αλλά του υποπτοους αριστερών φρονημάτων και τους αντιστασιακούς.

Σε αυτό το πλαίσιο της δεξιάς τρομοκρατίας, όπου ξεκαθαρίστηκαν πολλοί λογαριασμοί με την Αριστερά και διαπράχθηκαν καινούργια εγκλήματα, η άρτι αφιχθείσα πολιτική ελίτ της Ελλάδας αρπάχτηκε απεγνωσμένα από τη βρετανική υποστήριξη και προσπάθησε να σταθεροποιήσει τη θέση της. Εκ των υστέρων, το 1945 ξεχωρίζει ως η χρονιά όπου η μετριοπαθής κεντρώα πολιτική, σε συνδυασμό με μια σοβαρή προσπάθεια να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της οικονομικής σταθεροποίησης και ανάκαμψης, δοκιμάστηκε και απέτυχε. Στις εκλογές του Μαρτίου του 1946, η Αριστερά –παρά τις συστάσεις των Σοβιετικών– απείχε, και η φιλομοναρχική Δεξιά θριάμβευσε. Παρά το γεγονός ότι η νέα κυβέρνηση είχε φιλελεύθερο επικεφαλής, η εξουσία σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο βρισκόταν κυρίως στα χέρια αντικομμουνιστών: η βία των δεξιών εντάθηκε σε σημείο που ακόμα και η ίδια η κυβέρνηση μόλις και μετά βίας έλεγχε τα τεκταινόμενα στην επαρχία. Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, ένα νόθο δημοψήφισμα εξασφάλισε την επιστροφή του βασιλιά. Οι συμβουλές των Βρετανών για μετριοπάθεια αγνοήθηκαν και ο κεντρώος πολιτικός χώρος εξέλιπε.

Ενώ οι αριστεροί εγκατέλειπαν τα σπίτια και τα χωριά τους για να σωθούν, νέες ένοπλες ομάδες άρχισαν να σχηματίζονται στις ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Ελλάδας. Στα τέλη του 1946 ήταν πλέον φανερό ότι η χώρα βρισκόταν εκ νέου αντιμέτωπη με τον Εμφύλιο πόλεμο. Ο ΔΣΕ ήταν, ουσιαστικά, ο μεταπολεμικός διάδοχος του ΕΛΑΣ, με μόνη διαφορά ότι ο κομμουνιστικός έλεγχος ήταν ακόμα πιο πλήρης και τα ιδεολογικά του διακυβεύματα λιγότερο ασαφή. Αρχικά σημείωσε μεγάλες επιτυχίες κατά του ανασυγκροτημένου Εθνικού Στρατού. Όμως η βρετανική και, αργότερα, η αμερικανική προσφορά πολεμικού υλικού και οικονομικής βοήθειας, σε συνδυασμό με τη στρατηγική της αναγκαστικής μετακίνησης δεκάδων χιλιάδων χωρικών με στόχο τη λιμοκτονία των ανταρτών και την αναβάθμιση του ελληνικού στρατού, ανέτρεψαν την κατάσταση. Καθώς ο ανταρτοπόλεμος εξελίχθηκε σε μια μάλλον συμβατική στρατιωτική σύγκρουση, τα πλεονεκτήματα του τακτικού στρατού αποδείχτηκαν αποφασιστικής σημασίας. Το 1948, η διαφωνία Τίτο-Στάλιν έδωσε το τελικό χτύπημα. Ο Τίτο ήταν ο κύριος υποστηρικτής του ΔΣΕ· όταν η ηγεσία του ΔΣΕ επέλεξε τον Στάλιν και την αφοσίωση στη Σοβιετική Ένωση, ο Τίτο απέσυρε την υποστήριξη του. Τον επόμενο χρόνο ο ΔΣΕ είχε ηττηθεί. Χιλιάδες πρόσφυγες επέστρεψαν στα σπίτια τους· άλλοι αναζήτησαν καταφύγιο πέρα από τα βόρεια σύνορα με την Ελλάδα· χιλιάδες άλλοι στάλθηκαν εξορία σε νησιά ή φυλακίστηκαν στην ηπειρωτική χώρα. Από το 1950 και μετά, στην Ελλάδα επικράτησε η ειρήνη, μια παρόξενη και φορτισμένη ειρήνη, που τη διασφάλιζε μία τυπικά δημοκρατική τάξη πραγμάτων και στηριζόταν στην κατα-

στολή, στις διώξεις των αριστερών και στην ένοπλη βία στο περιθώριο της κοινωνίας. Κι ίσως μόνον όταν η αντικομμουνιστική Δεξιά περιήλθε σε ανυποληψία με την πτώση της χούντας το 1974, η χώρα μπόρεσε να επιστρέψει σε μια φαινομενική ηρεμία.

Ο ελληνικός Εμφύλιος υπήρξε η πιο αιματηρή σύγκρουση της Ευρώπης από το 1945 μέχρι τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και αποτέλεσε μια κρίσιμη καμπή του Ψυχρού Πολέμου. Ακόμα και πριν το 1945, όταν στους κόλπους της Αντίστασης είχαν ξεσπάσει εξοντωτικές συγκρούσεις, στις βρετανικές υπηρεσίες της περιόδου του πολέμου κυκλοφορούσαν σφοδρά αντιτιθέμενες εφημερίδες της ελληνικής πολιτικής κατάστασης. Μετά το Δόγμα Τρούμαν – μια εντυπωσιακή μεταστροφή της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής που οφειλόταν άμεσα σε ορισμένες εξελίξεις στην Ελλάδα – το 1947, οι ιστορικοί της Δεξιάς και της Αριστεράς άρχισαν την έντονη διαμάχη τους προσπαθώντας να διευθετήσουν το ζήτημα των ευθυνών για τον Εμφύλιο. Η διαμάχη αυτή έλαβε χώρα κυρίως εκτός Ελλάδας (η ακαδημαϊκή συζήτηση αυτού του θέματος στο εσωτερικό της χώρας ήταν πρακτικά αδύνατη πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970) και το περίγραμμά της ακολούθησε εκείνο της ευρύτερης ιστοριογραφίας του Ψυχρού Πολέμου.¹

Στη δεκαετία του 1980, την ίδια περίπου εποχή που στην Ελλάδα συντελούνταν κάποιου είδους πολιτική συμφιλίωση, επιτεύχθηκε μια σύνθετη επαναθεώρηση του ζητήματος μεταξύ των μελετητών, δείγματα της οποίας αποτελούν οι τόμοι που έχει επιμεληθεί ο Τζον Ιατρίδης. Σ' αυτήν τη σύνθεση – η οποία ασκεί κριτική τόσο στους Συμμάχους όσο και την Αριστερά – προέκυψαν πολλές ουσιαστικές διαφορές ως προς την έμφαση. Ενώ ο Ιατρίδης υπογράμμισε τη δέσμευση του ΚΚΕ για επανάσταση, ο David Close επισήμανε τις ευθύνες της Δεξιάς και την εμφάνιση ενός μηχανισμού τρομοκρατίας και καταστολής. Όσοι επέμειναν ότι υπήρχε ουσιαστική συνέχεια στα γεγονότα από το 1943 ως το 1947 – τους λεγόμενους «Τρεις Γύρους» – αντιτάχθηκαν σε όσους επέμειναν ότι μια άλλη έκβαση, για παράδειγμα μετά την Απελευθέρωση, ήταν δυνατή. Παρ' όλα αυτά, όσο υπήρχε η Σοβιετική Ένωση, ο διάλογος διεξαγόταν ουσιαστικά με βάση ψυχροπολεμικούς όρους: οι ιστορικοί εστίαζαν είτε στο ΚΚΕ είτε σε εκείνους που χάρασαν τη βρετανική και αμερικανική πολιτική και προσπαθούσαν να αποδώσουν την ευθύνη στους μεν ή τους δε. Κυρίαρχη τάση ήταν η πολιτική και μέθοδος η διπλωματική ιστορία. Οι μελετητές του Εμφυλίου είχαν την τάση να θεωρούν τον πόλεμο ζήτημα πολιτικής στρατηγικής και χάραξης επιμέρους πολιτικών, που καθοριζόταν κυρίως σε συσκέψεις υπουργικών συμβουλίων και κεντρικών επιτροπών. Ζητήματα φύλου, πολιτισμού, Alltagsgeschichte² ή τέλος πάντων κοινωνικής ιστορίας με την ευρεία έννοια θίγονταν σπανιότατα. Επίκεντρο ήταν η Αθήνα, το Λονδίνο και η Ουάσινγκτον, κι όχι τα χωριά ή οι επαρχίες.³

Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, τα όρια μέσα στα οποία εκτυλίχθηκε αυτή η διαμάχη έχουν γίνει πιο σαφή. Τα πνευματικά και πολιτικά ενδιαφέροντα στα οποία στηρίζεται έχουν αλλάξει και σιγά σιγά ο Εμφύλιος μεταφέρεται από το πεδίο της πολιτικής στο πεδίο της ιστορίας, αποκτώντας καινούργια σημασία

ως μέρος της πιο μακροπρόθεσμης ιστορίας της διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους-κράτους. Με αυτόν και με άλλους τρόπους, αρχίζει να μοιάζει όλο και περισσότερο μέρος μιας κοινής ευρωπαϊκής εμπειρίας εκείνης της περιόδου.

Το έργο του Claudio Pavone *Una guerra civile: Saggio sulla moralità nella Resistenza* (Τορίνο 1991), στο οποίο επανεξετάζει εκ βάθρων την ιταλική αντίσταση και αναγνωρίζει ευθέως τον αδελφοκτόνο χαρακτήρα των συγκρούσεων στη Βόρεια Ιταλία το 1943-1945, έδωσε το έναυσμα για να εκδηλωθεί όλο και περισσότερο ανάμεσα στους ιστορικούς η τάση να θεωρούν ότι η ευρωπαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1940 τάραξε συθέμελα τα έθνη και τα κράτη που είχαν εξασθενήσει από την ταπείνωση της ήττας και της ξένης κατοχής και είχαν διχαστεί από έντονες ιδεολογικές και εθνοτικές αντιπαραθέσεις ως προς τη μορφή της πολιτικής και κοινωνικής τάξης. Το έργο του Pavone, μαζί με ανάλογα γαλλικά ιστορικά έργα, ανανέωσε το ενδιαφέρον για τον κοινωνικό χαρακτήρα των αντιστασιακών κινημάτων κατά τη διάρκεια του πολέμου και εστίασε την προσοχή στην *dopolibrazione*,⁴ τη χρονική στιγμή όπου εκδηλώθηκε η βία της ίδια της αντίστασης και η ανικανότητα του παραδοσιακού κράτους που είχε στιγματιστεί από κατηγορίες για συνεργασία με τον εχθρό. Εάν η περίοδος του πολέμου θεωρείται μέρος μιας ευρύτερης συνέχειας συγκρούσεων, έπεται ότι ο πόλεμος δεν έληξε απότομα με την ήττα της Γερμανίας. Επίσης, πρέπει να έρθουν στο προσκήνιο τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια: σήμερα, το ζήτημα του *dopoguerra*,⁵ όπως το αποκαλούν οι Ιταλοί, απασχολεί ιδιαίτερα τους σύγχρονους Ευρωπαίους ιστορικούς και η σύγκρουση στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί ως η ακραία εκδήλωση μιας γενικότερης έντασης που επικρατούσε σε ολόκληρη την Ευρώπη. Προσφέρεται δε για παραλληλισμούς με τη βίαιη αντίσταση Πολωνίας, Ουκρανίας και Βαλτικών κρατών ενάντια στην κομμουνιστική κυριαρχία. Επίσης λειτούργησε προειδοποιητικά και αποτρεπτικά στην περίπτωση της Ιταλίας.

Το έργο του Pavone προκάλεσε μια μεταστροφή των γεωγραφικών όσο και χρονικών προοπτικών. Εάν τα μέσα της δεκαετίας του 1940 σήμαναν μια άνευ προηγουμένου κρίση νομιμοποίησης των εθνών-κρατών, το βάθος αυτής της κρίσης μπορεί να αποτυπωθεί στον τρόπο με τον οποίο η εξουσία πάνω σε μια επικράτεια σιγά σιγά ξεφεύγει από τον έλεγχο του κεντρικού κρατικού μηχανισμού και για μεγαλύτερες ή συντομότερες χρονικές περιόδους περνάει στα χέρια κατοχικών δυνάμεων, ανταρτών ή τοπικών ελίτ. Πολλά από τα πιο ενδιαφέροντα πρόσφατα έργα για την Ιταλία και τη Γαλλία στη δεκαετία του 1940 υπογραμμίζουν τα όρια της κεντρικής εξουσίας παραθέτοντας μικρο-ιστορίες χωριών και περιφερειών. Βεβαίως, η σοβαρή επιστημονική έρευνα στην τοπική ιστορία έχει αποκτήσει από καιρό σημαντική θέση στην πνευματική ζωή της Γαλλίας και της Ιταλίας, κάτι που δεν ισχύει ακόμα για την Ελλάδα. Το παρόν βιβλίο αποτελεί προσπάθεια να εφαρμοστούν οι προσεγγίσεις αυτές και στην Ελλάδα.

Ένας άλλος παράγοντας για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος των μελετητών υπήρξε η εμπειρία της Γιουγκοσλαβίας κατά τη δεκαετία του 1990, η οποία φώτισε με διαφορετικό τρόπο τους εμφυλίους πολέμους γενικότερα. Από τη μια πλευρά, τα γεγονότα στη Γιουγκοσλαβία οπωσδήποτε επέσπευσαν το μετα-ψυ-

Ορφανά παιδιά σε συνοικισμό έξω από τη Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1946. Αναπαραγωγή με την ευγενική παραχώρηση των κληρονόμων της Nancy Crawshaw.

χροπολεμικό ενδιαφέρον για τον εθνικισμό και την εθνότητα, υπογραμμίζοντας εκ νέου την εθνοτική διάσταση των πραγμάτων στη δεκαετία του 1940· από την άλλη, γεννήθηκαν ερωτήματα σχετικά με τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις των εμφυλίων πολέμων. Οι εμφύλιοι κάποτε τελειώνουν: το πρόβλημα της επανόδου μιας κοινωνίας σε κάποια μορφή ειρήνης είναι εξίσου δυσεπίλυτο με το ερώτημα περί των διχαστικών συγκρούσεων που προηγήθηκαν.

Για όλους τους παραπάνω λόγους επανερχόμαστε στις παρατηρήσεις του Νίκου Σβορώνου για την ανάγκη διερεύνησης των αιτίων της σύγκρουσης στη δεκαετία του 1940 στις ίδιες τις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Μολονότι στα τέλη του 1940 η Ελλάδα αναμφίβολα αποτέλεσε εστία διεθνών ανταγωνισμών, ο εμφύλιος πόλεμος γεννά εξ ορισμού το ερώτημα τι συμβαίνει όταν έρχονται σε αντιπαράθεση διαφορετικές ομάδες μέσα στο σώμα των πολιτών. Στο σημείο

αυτό η προσοχή μας στρέφεται ως επί το πλείστον στην εσωτερική πολιτική σκηνή και στους τρόπους με τους οποίους η εσωτερική σύγκρουση εκδηλώθηκε και διαπέρασε την κοινωνία. Συγκεκριμένα, το παρόν βιβλίο, στο σύνολό του, διερευνά τρία κρίσιμα δομικά στοιχεία της κοινωνικής τάξης πραγμάτων: το νόμο, την οικογένεια και το έθνος.⁶

Σε όλη την Ευρώπη, το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η ήττα του φασισμού γέννησε το ερώτημα σχετικά με τη βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να νομιμοποιηθεί η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων. Ποιος θα έλεγχε τα μέσα της βίας και εν ονόματι ποιων πολιτικών αρχών; Στις περισσότερες περιπτώσεις ο κρατικός μηχανισμός εξακολουθούσε να υπόκειται σε ξένη κατοχή και, συνεπώς, όταν οι Γερμανοί αποσύρθηκαν, αντιμετώπισε μια οξύτατη κρίση νομιμοποίησης. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, η χωροφυλακή είχε «χάσει την εμπιστοσύνη του λαού» κατά την Απελευθέρωση. Αυτός ο έκθετος κρατικός μηχανισμός αντιμετώπισε ανταγωνιστές –την «κυβέρνηση του βουνού» και την εξόριστη κυβέρνηση που είχε επιστρέψει– οι σχέσεις των οποίων ήταν συχνά φορτισμένες από καχυποψία και δυσπιστία.⁷

Ένας τρόπος λοιπόν να εξετάσει κανείς την περίοδο μετά την Απελευθέρωση είναι μέσα από το κενό εξουσίας πάνω στο οποίο διάφορες ένοπλες ομάδες διεκδίκησαν το δικαίωμα της επιβολής των δικών τους δικαίων και πολιτικών κανόνων στο σύνολο ή σε μέρος της χώρας, ενώ το κράτος πάσχιζε να ανακτήσει το μονοπώλιο των ενόπλων δυνάμεων. Στο Κεφάλαιο 1 σκιαγραφώ τις τρεις ισχυρότερες και σαφέστερες αντίπαλες εκδοχές της πολιτικής δικαιοσύνης: το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και την αντίληψη του περί «λαϊκής δικαιοσύνης», την εθνικιστική αντίληψη περί εθνικού δικαίου και τις φιλελεύθερες αντιλήψεις της επανερχόμενης ελληνικής πολιτικής ελίτ. Η εικόνα αυτή είναι βέβαια απλουστευμένη επειδή παραβλέπει τις πιο τοπικές και λιγότερο φιλόδοξες αντιπαράθεσεις. Μπορεί, ωστόσο, να βοηθήσει στην κατανόηση του μεγέθους της αποστολής που αντιμετώπισε η πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση Παπανδρέου αλλά και οι επόμενες κυβερνήσεις, καθώς και των ορίων της πραγματικής τους εξουσίας στο μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας.⁸

Ο κύριος λόγος αυτής της έμφασης ήταν ίσως η έλλειψη μιας αφοσιωμένης και πειθαρχημένης αστυνομικής δύναμης από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις, οι οποίες είχαν αναγκαστεί να βασίζονται στη συνένωση ετερόκλητων αντικομμουνιστικών δυνάμεων στον αγώνα τους κατά του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Η νέα αυτή συμμαχία συγκροτήθηκε υπό την πίεση των Δεκεμβριανών και εξελίχθηκε με ανώμαλο τρόπο τους επόμενους μήνες. Στη νέα Εθνοφυλακή κυριαρχούσαν δεξιοί αξιωματικοί, ενώ οι προσπάθειες των Βρετανών για ανασυγκρότηση της χωροφυλακής με επαγγελματικά πρότυπα απέτυχαν. Στην πραγματικότητα, την κατάσταση δεν την έλεγχαν ούτε οι Βρετανοί ούτε η ελληνική πολιτική ελίτ αλλά οι αξιωματικοί των υπηρεσιών ασφαλείας και του στρατού. Μεταξύ Ιουνίου 1945 και Σεπτεμβρίου 1946, η δύναμη της χωροφυλακής αυξήθηκε από 9.000 άντρες σε 28.569, και απέκτησε ολοένα και πιο στρατιωτικό χαρακτήρα. Εντούτοις, αντί

να αποκτά ερείσματα στον ελληνικό λαό, έχανε σε δημοτικότητα. Η αναποτελεσματικότητά της ανάγκασε την κυβέρνηση, στα μέσα του 1946, να αναθέσει την αποστολή της αποκατάστασης του νόμου και της τάξης στον στρατό.⁹

Οι εξελίξεις αυτές υπογραμμίζουν την ιδιαίτερα περιορισμένη αύξηση του ελέγχου που κατορθώσαν να εξασφαλίσουν στην ύπαιθρο οι πολιτικοί της μεταπολεμικής Αθήνας σε σχέση με τους προκατόχους τους κατά την περίοδο της Κατοχής. Τον Απρίλιο του 1945, αναφορές από τον Βόλο επεσήμαιναν ότι τα αμιγώς τοπικά θέματα εξακολουθούσαν να απορροφούν την κοινή γνώμη κι ότι δεν υπήρχε καμία γνώση και ενδιαφέρον για όσα συνέβαιναν στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ από την αγροτική Κρήτη έφταναν αναφορές σύμφωνα με τις οποίες ο νόμος και η τάξη απουσίαζαν και υπήρχε κίνδυνος να επικρατήσει αναρχία. Ο νομάρχης Καρπενησίου εξέφρασε παράπονα για απουσία κυβερνητικής υποστήριξης και δήλωσε ότι δεν μπορούσε να φέρει τίποτα σε πέρας. Τον επόμενο μήνα, ο λοχαγός Pat Evans ανέφερε από τη Φλώρινα ότι επικρατούσε «γενική έλλειψη εμπιστοσύνης ... πολλοί στα καφενεία και σε άλλους δημόσιους χώρους επισημαίνουν: “Δεν υπάρχει κράτος”. “Ό,τι κι αν έκαναν οι κομμουνιστές, τουλάχιστον αυτοί ήξεραν να κυβερνούν”. “Η σημερινή κυβέρνηση είναι άχρηστη!”».¹⁰

Στη διάρκεια του 1945 η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε ιδιαίτερα και η μόνη σημαντική αλλαγή στην ελληνική πολιτική ήταν ότι, ενώ κατά το παρελθόν η Αριστερά είχε δράσει ατιμωριτί στην επαρχία, ανεξέλεγκτη από την Αθήνα, αυτό συνέβαινε τώρα με τη Δεξιά. Τον Μάρτιο του 1945, αναφέρθηκε από την Αιδηψό ότι «σύμφωνα με πληροφορίες ο δήμαρχος είναι μέλος του ΚΚΕ, και όταν ο νομάρχης του ζήτησε να παραδώσει στον προκατόχό του, εκείνος αγνόησε τη διαταγή αφού δεν υπήρχε κανείς για να τον εξαναγκάσει σε συμμόρφωση». Λίγους μήνες αργότερα, παρόμοιο περιστατικό θα ήταν αδιανόητο. Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, ο Woodhouse έγραψε αναφορές σχετικά με την κυριαρχία των δεξιών στην Πελοπόννησο και επισήμανε έκπληκτος ότι «στο χωριό Εύα κοντά στην Καλαμάτα, η οργάνωση Χ έχει εγκαθιδρύσει ιδιωτική κυβέρνηση με επικεφαλής κάποιον Σταυρέα, ελέγχει μάλιστα αρκετά γειτονικά χωριά και διατηρεί ένοπλη αστυνομική δύναμη πολιτών ... Η Εύα βρίσκεται επί της κεντρικής οδικής αρτηρίας που συνδέει την Καλαμάτα με τον Μελιγαλά».¹¹

Η αδυναμία της νέας κυβέρνησης δεν ήταν μόνο γεωγραφική. Εκδηλώθηκε στην ανικανότητά της να κλείσει τους λογαριασμούς με τον πόλεμο προβαίνοντας στην εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών και την τιμωρία των δωσιλόγων, που επιθυμούσε η κοινή γνώμη και που συντελούνταν εκείνη την εποχή στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης. Η μελέτη της Ελένης Χαϊδιά για τις δίκες των δωσιλόγων στη Βόρεια Ελλάδα (Κεφάλαιο 2) καθιστά σαφές ότι, παρά την έντονη λαϊκή επιθυμία για τιμωρία των δωσιλόγων, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έγινε σχεδόν τίποτα. Το ανεπαρκές μητρώο της Ελλάδας στο ζήτημα αυτό δεν ήταν μόνο συνέπεια των Δεκεμβριανών· ήταν προϊόν της εξαιρετικής αδυναμίας μιας μη δημοφιλούς πολιτικής ελίτ, ανίκανης να οργανωθεί και αμφισβητούμενης από τον αποδεδειγμένα αποτελεσματικό της αντίπαλο, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, που, ως προς τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, είχε γίνει η κατεξοχήν οργάνωση.¹²

Όπως συμβαίνει συχνά στην Ελλάδα, οι εθνικές πολιτικές αδυναμίες επέτρεψαν σε ενδιάμεσες ομάδες και θεσμούς να εμποδίσουν την κρατική δράση και πολιτική. Η λαϊκή επιθυμία για εκκαθάριση των εγκληματιών πολέμου, των δωσιλόγων, ακόμα και εκείνων που είχαν συνδεθεί στενά με το καθεστώς του Μεταξά, προσέκρουσε στην αντίσταση των θεσμών, όπως φανερώνει η μελέτη του Προκόπη Παπαστράτη για την ανώτατη εκπαίδευση (Κεφάλαιο 3). Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό παράδειγμα εκείνου που ο Ραονπε αποκαλεί «συνέχεια του κράτους» μπροστά σε σποραδικές αλλά σοβαρών προθέσεων πολιτικές προσπάθειες παρέμβασης στη λειτουργία του, με την υποστήριξη δε των Βρετανών, προκειμένου να διωχθούν οι δωσίλογοι. Η ιδιαίτερα συντηρητική και πολιτικά έκθετη διοίκηση του Πανεπιστημίου Αθηνών επικαλέστηκε επιτυχώς την έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας προκειμένου να αποτρέψει την ανάμιξη του υπουργείου Παιδείας, ενώ ταυτόχρονα εκμεταλλεύτηκε τη νέα κατάσταση για να απαλλάξει το σώμα των καθηγητών από τους αριστερούς και να αποκτήσει έτσι μεγαλύτερη επιρροή σε σχέση με το αντίπαλο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Η οξεία κρίση νομιμοποίησης του ελληνικού κράτους δεν αντικατοπτριζόταν μόνο στην ανικανότητά του να επιβάλει νέα δημοκρατικά θεσμικά πρότυπα στο πλαίσιο της δικαιοσύνης, της ανώτατης εκπαίδευσης ή των οργάνων της δημόσιας ασφάλειας, αλλά και στη σειρά νόμους που ψήφισε για να ενισχύσει τη θέση του. Όπως έχει επισημάνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, μολοντί ο Εμφύλιος πόλεμος σε καμία περίπτωση δεν οδήγησε στην κατάρρευση της ελληνικής δημοκρατίας, οδήγησε όμως στη θέσπιση μιας νομοθεσίας με προφανείς ανταρχικές συνέπειες. Η νομοθεσία αυτή, που βασίστηκε και επέκτεινε την ισχύ διαφόρων προπολεμικών νόμων, μας αναγκάζει να συγκρίνουμε τις πολιτικές χρήσεις του νόμου στην ελληνική κοινωνία, πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹³

Από το καλοκαίρι του 1945 και μετά, το ελληνικό κράτος επιχείρησε να ελέγξει την Αριστερά με τη βοήθεια επιτροπών δημόσιας ασφάλειας, που είχαν πρωτοσυσταθεί το 1924 και οι οποίες επέτρεπαν στην κυβέρνηση να θέτει εκτός νόμου άτομα που θεωρούσε επικίνδυνα για τη δημόσια ασφάλεια. Οι επιτροπές αυτές, μαζί με τα έκτακτα στρατοδικεία, συνέβαλαν στην εμφάνιση ειδικών δικαστηρίων που ξεφύτρωσαν σαν μανιτάρια και βρισκόνταν έξω από το επίσημο δικαστικό σύστημα· όπως συνέβη και στην Ιρλανδία στον πόλεμο του 1919-21, η εξάπλωση αυτών των δικαστηρίων αποτελούσε ένδειξη ότι η εξουσία της κυβέρνησης ήταν επισφαλής. Επιπλέον, επανήλθε σε ισχύ ο νόμος του 1871 περί ληστείας, αρχικά για ένα εξάμηνο που στη συνέχεια όμως επεκτάθηκε. Ως εκ τούτου, η αντιπολίτευση ποινικοποιήθηκε και ολόκληρες οικογένειες αλλά και μεμονωμένα άτομα έγιναν υποκείμενα τιμωρίας: το άρθρο 2 του νόμου του 1871 περιέγραφε λεπτομερώς τα μέλη της οικογένειας που μπορούσαν να σταλούν σε εσωτερική εξορία. Τον Σεπτέμβριο του 1946 ψηφίστηκε ένας άλλος νόμος που τιμωρούσε τις οικογένειες των λιποτακτών, αποτέλεσμα του φόβου της Δεξιάς για κομμουνιστική διείσδυση μέσα στο ίδιο το κράτος, από τον οποίο εκπορεύονταν οι εκκαθαρίσεις σε βάρος της Αριστεράς και ο έλεγχος των γρα-

φειοκρατιών, που είχαν αποτελέσει κοινό παρονομαστή των αρχών της ψυχροπολεμικής περιόδου σε ολόκληρη τη Δύση.¹⁴

Η αύξηση στην κλίμακα και την εμβέλεια της εφαρμογής του νόμου από το κράτος μπορεί να εκτιμηθεί ποσοτικά και όχι απλώς μέσω της αυξημένης επιτήρησης των ιδίων του των υπαλλήλων, που απαιτούσε ο αγώνας για την καταπολέμηση του κομμουνισμού. Η δύναμη της χωροφυλακής και μόνο διπλασιάστηκε σε σχέση με τη μεταξική περίοδο. Επίσης, οι καταδίκες σε φυλάκιση για πολιτικά αδικήματα έγιναν συχνότερες. Καθώς τα στρατόπεδα της μεταξικής περιόδου είχαν κλείσει, στις κανονικές φυλακές ο συνωστισμός ξεπέρασε κάθε προηγούμενο με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα νέο σύστημα που περιλάμβανε κέντρα κράτησης, νησιά εκτόπισης και στρατόπεδα, με αποκορύφωμα την ίδρυση του κέντρου «αναμορφώσεως» στη Μακρόνησο. Μολονότι δεν υπάρχει συνολική μελέτη αυτού του συστήματος μέσα στην ευρύτερη προοπτική της ελληνικής σωφρονιστικής πολιτικής, οι μελέτες του παρόντος βιβλίου βοηθούν στην εκτίμηση της εσωτερικής δυναμικής του και των κοινωνικών του συνεπειών.

Είναι αλήθεια ότι η ιδέα της φυλάκισης μεγάλου αριθμού κομμουνιστών, ανδρών και γυναικών κάθε ηλικίας, χρονολογείται από την προπολεμική περίοδο – και μάλιστα την περίοδο πριν τον Μεταξά.¹⁵ Οι ιδεολογικές βάσεις του κρατικού αντικομμουνισμού, συμπεριλαμβανομένης της τιμωρίας ατόμων εξαιτίας των φρονημάτων τους, προϋπήρχαν ήδη στη δεκαετία του 1930. Όμως, ο αριθμός των φυλακισμένων ήταν τώρα πολύ μεγαλύτερος από κάθε άλλη φορά και επισκίαζε ακόμα και τους χιλιάδες που είχαν φυλακιστεί από το καθεστώς του Μεταξά. Η μεγαλύτερη αυστηρότητα του νόμου φάνηκε στον πρωτοφανή αριθμό γυναικών, ακόμα και παιδιών, που κρατούνταν επισήμως, γεννώντας την ανάγκη ίδρυσης ειδικών στρατοπέδων κράτησης γυναικών. Το 1934, για παράδειγμα, στις Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ στεγάζονταν περίπου 130 γυναίκες κρατούμενες· μια δεκαετία αργότερα, ο αριθμός τους είχε σχεδόν δεκαπλασιαστεί. Οι πιέσεις που υπέστη η πρωτόγονη υποδομή προκειμένου να υπηρέτησι μια τέτοια διεύθυνση του σωφρονιστικού συστήματος γίνονται φανερές στην εντυπωσιακή συλλογή φωτογραφιών που τράβηξαν κρατούμενες, η οποία εκδόθηκε πρόσφατα με τον τίτλο *Γυναίκες εξόριστες στα στρατόπεδα του Εμφυλίου*.¹⁶

Η έκταση της κρατικής βίας ήταν επίσης μεγαλύτερη σε σύγκριση με το παρελθόν. Μολονότι δεν υπάρχει αξιόπιστη μελέτη για τη χρήση της θανατικής ποινής στην ελληνική ιστορία, είναι σχεδόν σίγουρο ότι, στο διάστημα 1945-50, η χρήση της σε βάρος της Αριστεράς επισκίασε κάθε άλλη σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες περιόδους. Εξίσου εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι, ενώ οι κυβερνήσεις της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου ήταν απρόθυμες να προχωρήσουν στην εφαρμογή της θανατικής καταδίκης δωσιλόγων και εγκληματιών πολέμου, δεν είχαν ανάλογες αναστολές σε περιπτώσεις αριστερών, ιδίως μετά τις εκλογές του 1946. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κατά τη δεκαετία του 1940, η κοινωνία εξοικειώθηκε όσο ποτέ άλλοτε ή έκτοτε, με τον βίαιο θάνατο .

Η έρευνα του Πολυμέρη Βόγλη για τους θανατοποινίτες πολιτικούς κρατούμενους εξετάζει τις επιπτώσεις αυτής της εγγύτητας με το θάνατο (Κεφάλαιο 4). Η απειλή του θανάτου ήταν μέρος των πιέσεων που ασκούσε το κράτος στους αντιπάλους του προκειμένου να τους πείσει να αποκηρύξουν τις ιδέες τους και να επανέλθουν δημοσίως στην εθνική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό, η απειλή του θανάτου αποτέλεσε την έκφραση μιας οξυτάτα πολωμένης ιδεολογικής πάλης και τη λογική κορύφωση μιας σειράς από νόμους που στόχευαν σαφώς στην τιμωρία σκέψεων και ιδεών και όχι πράξεων – με σημαντικότερο απ' όλους το Ιδιώνυμο του 1929, αλλά και τους νόμους που τιμωρούσαν τις εθνοτικές μειονότητες για υποτιθέμενη έλλειψη εθνικής συνείδησης.

Το φαινόμενο της δημόσιας αποκήρυξης που εξετάζει διεξοδικά ο Βόγλης μόλις πρόσφατα προσελκύει την προσοχή που του αξίζει. Πηγή ντροπής και αμηχανίας για το κόμμα και για όσους είχαν υποκύψει αποτελεί το σημαντικότερο ζήτημα που αποφεύγει επιμελώς η μεταπολεμική αριστερή ιστοριογραφία, παρά το γεγονός ότι η πλειονότητα των πολιτικών κρατουμένων πιθανόν να είχε υπογράψει τέτοιες δηλώσεις μετανοίας, τις οποίες το κράτος είχε φροντίσει να διασπείρει σχολπίμως και εκτεταμένα σε περιοδικά, εφημερίδες και ραδιοφωνικές εκπομπές προκειμένου να δυσφημιστεί ο κομμουνισμός. Όμως, όπως υποστηρίζει ο Βόγλης, εκείνοι που μετανόησαν δεν βρέθηκαν παγιδευμένοι μόνο ανάμεσα στις αντιμαχόμενες δυνάμεις της Δεξιάς και της Αριστεράς, αλλά και ανάμεσα στα αντιμαχόμενα πεδία της πολιτικής και της οικογενειακής ευθύνης.¹⁷

Το ΚΚΕ στιγμάτιζε τους «ανανήψαντες» ως αμαρτωλούς και προδότες, ακριβώς όπως το καθεστώς στιγμάτιζε εκείνους που αρνούνταν να υπογράψουν. Οι θανατοποινίτες που δεν υπέκυπταν θεωρούσαν τους εαυτούς τους ήρωες που πέθαιναν για τα ιδανικά τους διατηρώντας ακέραιη την τιμή τους. Στα γράμματα που έστελναν προτού εκτελεστούν, διατύπωναν παρόμοιες αντιλήψεις και τις μετέδιδαν στους συγγενείς τους. Οι οικογένειες όμως των κρατουμένων έβλεπαν τα πράγματα διαφορετικά και τους πίεζαν να ανανήψουν ώστε να αφεθούν ελεύθεροι και να φροντίσουν τα παιδιά τους. Η έρευνα της Μαντώς Δαλιάνη (Κεφάλαιο 5), η οποία συμπληρώνει με εξαιρετο τρόπο την εργασία του Βόγλη, επισημαίνει ότι τα παιδιά των πολιτικών κρατουμένων έτρεφαν στη συνέχεια ανάμικτα συναισθήματα για τους γονείς τους. Σε συνεντεύξεις που παραχώρησαν στη δεκαετία του 1980, πολλά από αυτά τα παιδιά δήλωναν το θαυμασμό τους για τους γονείς τους και ταυτόχρονα τους επέκριναν που είχαν θέσει την πολιτική πάνω από τις οικογενειακές τους ευθύνες. Οι επικρίσεις αυτές δεν είχαν να κάνουν με κάποια κατήχηση εκ μέρους της Δεξιάς: μια συναρπαστική πτυχή της έρευνας της Δαλιάνη είναι η επισήμανση της ελάχιστης επιρροής που είχε ασκήσει η αντικομμουνιστική γραμμή των σχολείων και των ορφανοτροφείων στα παιδιά που είχαν βρεθεί εκεί. Κανένα δεν πίστεψε για μεγάλο διάστημα το ψέμα ότι πραγματικοί γονείς του ήταν πλέον ο βασιλιάς και η βασίλισσα. Πολλά από αυτά τα παιδιά αισθάνθηκαν απλώς ότι η ιδεολογική πολιτική της δεκαετίας του 1940 είχε απαιτήσει πολλά από τους γονείς τους και, στο τέλος, τους είχε αναγκάσει να επιλέξουν ανάμεσα στο κόμμα και την οικογένεια.

Άλλοι δύο συντελεστές του παρόντος βιβλίου εξετάζουν όψεις του ίδιου διλήμματος. Η Τασούλα Βερβενιώτη καταγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες στην Ελλάδα, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1940, βίωσαν τη μετάβαση από τον πόλεμο στην ειρήνη: ως μια λίγο πολύ απρόθυμη μετακίνηση από τη δημόσια ζωή στο οικιακό περιβάλλον (Κεφάλαιο 6). Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η προσχώρηση στην αριστερή αντίσταση σήμαινε συμμετοχή στην κοινωνική επανάσταση σε μια εποχή όπου ο πόλεμος είχε διαβρώσει τους δεσμούς της παραδοσιακής οικογένειας: από το 1945 και μετά, σήμαινε διώξεις και φυλακίσεις σε μια εποχή όπου επιβάλλονταν ξανά οι παλαιότερες οικογενειακές και πατριαρχικές αξίες. Μερικές γυναίκες κατάφεραν να τετραγωνίσουν τον κύκλο: επανήλθαν στον κόσμο της πολιτικής ως μητέρες κρατουμένων που διαμαρτύρονταν προκειμένου να δημοσιοποιήσουν τη δεινή θέση των παιδιών τους και να εξασφαλίσουν την αποφυλάκισή τους. Πολλές άλλες όμως βρέθηκαν αντιμέτωπες με την επιλογή μεταξύ κόμματος και οικογένειας: ερωτεύονταν και δυσανασχετούσαν με τον τρόπο που το κόμμα αξίωνε να αποφασίζει αν θα μπορούσαν ή όχι να παντρευτούν· άρχισαν να αντιλαμβάνονται την ανδροκρατούμενη εξουσιαστική δομή του ίδιου του κόμματος, ακόμα και στις φυλακές ή τα στρατόπεδα όπου πολλές απ' αυτές κρατούνταν· ή απλώς βρέθηκαν να ονειρεύονται το σπιτικό τους.

Η μελέτη της Riki van Boeschoten για την «αδύνατη επιστροφή» στο ορεινό χωριό Ζιάκας (Κεφάλαιο 7) επίσης αναλύει τις επιπτώσεις του πολέμου στη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στην πολιτική και την κοινότητα. Ο Ζιάκας ήταν ένα χωριό αριστερών πεποιθήσεων, το οποίο στη διάρκεια του Εμφυλίου εγκαταλείφθηκε από το 90% των κατοίκων του. Όπως συνέβη και με την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, αν και εκεί για διαφορετικούς λόγους, η ανασυγκρότηση της προπολεμικής κοινότητας και η επιστροφή στα πάτρια εδάφη ήταν αδύνατη. Ωστόσο, ένα ισχυρό αίσθημα κοινότητας βοήθησε τους χωρικούς να αντέξουν δεκαετίες χωρισμού και εξορίας. Πράγματι, η van Boeschoten υποστηρίζει ότι αυτό το αίσθημα της κοινότητας υπήρξε σημαντικός παράγοντας που βοήθησε τους κατοίκους του χωριού να επιβιώσουν και να αντιμετωπίσουν την καταστροφή της δεκαετίας του 1940. Αυτό συνέπεσε με την ολοένα και μεγαλύτερη απομάκρυνσή τους από το κόμμα, που το θεωρούσαν όχι μόνο συνένοχο στην τραγωδία τους αλλά και ανίκανο να τους παράσχει οτιδήποτε περισσότερο από μια γραφειοκρατική και αυταρχική ανταπόκριση στα προβλήματα της εξορίας. Οι κομματικές συσκέψεις μετατράπηκαν σε χοντροκομμένους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου και οι κάτοικοι του χωριού δυσανασχετούσαν με την ανάμιξη του κόμματος σε ζητήματα της ιδιωτικής ζωής.¹⁸

Η τύχη των κατοίκων του Ζιάκα πρέπει επίσης να μας κάνει να αναλογιστούμε τις συνέπειες της δεκαετίας του 1940 στην πολιτική γεωγραφία της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, χωριά όπως ο Ζιάκας αποκόπηκαν αρχικά από την πρωτεύουσα και την εθνική κυβέρνηση και στη συνέχεια, για σύντομο χρονικό διάστημα, μετατοπίστηκαν προς το κέντρο της πολιτικής στα βουνά της Ελεύθερης Ελλάδας. Στην περίπτωση του Ζιάκα, η επιστροφή στον

έλεγχο της Αθήνας οδήγησε στη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της παραδοσιακής κοινωνίας του. Στο χωριό απέμειναν ελάχιστοι, περιμένοντας την αλληλογραφία που έφτανε σπανίως από το εξωτερικό με ειδήσεις για τη συνέχιση της ζωής του χωριού σε άλλους τόπους, κάτι που εκείνοι το βίωναν σαν μια «ανάσταση». Το τέλος όμως της ζωής του χωριού μπορεί να γίνει αντιληπτό και με διαφορετικό τρόπο – σαν μέρος της αστικοποίησης και του εκσυγχρονισμού της ζωής στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1950 και μετά. Σύμφωνα με τη van Boeschoten, τα παιδιά που είχαν εγκαταλείψει το Ζιάκα για να καταφύγουν στο Σιδηρούν Παραπέτασμα, και να αποτελέσουν έτσι κομμάτι του πολυσυζητημένου «παιδομαζώματος», θλίβονταν που είχαν αναγκαστεί να φύγουν από τα σπίτια τους και ταυτόχρονα αισθάνονταν ότι είχαν αποδράσει από έναν κόσμο με περιορισμένες ευκαιρίες για να δοκιμάσουν τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες που πρόσφεραν πόλεις όπως η Πράγα και το Βουκουρέστι.

Ίσως λοιπόν η δεκαετία του 1940 να ήταν η τελευταία φορά που η πολιτική μοίρα της Ελλάδας θα κρινόταν τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις. Αυτό κάνει ακόμα πιο εντυπωσιακό το γεγονός ότι ουσιαστικά δεν υπάρχει καμία επιστημονική ιστορική ανάλυση για εκείνη την κρίσιμη δεκαετία από την άποψη των μεμονωμένων χωριών ή περιοχών. Μέχρι πολύ πρόσφατα, η αγροτική Ελλάδα παρουσίαζε τη σταθερή εικόνα ενός αμετάβλητου, παραδοσιακού, μη ιστορικού κόσμου, όπως την επέβαλε η μεταπολεμική κοινωνική ανθρωπολογία και την απαθανάτισαν οι φωτογραφίες του Μελετζή, του Παπαϊωάννου και άλλων φωτογράφων, για λογαριασμό της αναπτυσσόμενης τουριστικής βιομηχανίας της χώρας. Αυτές οι μελέτες και οι φωτογραφίες δεν κάνουν καμία μνεία στα καταστροφικά γεγονότα που σάρωσαν τον τόπο. Όμως σε αυτό τον τόμο ο Στάθης Καλύβας, ο Γιάννης Σακκάς και η Λη Σαράφη περιγράφουν για τη βία της δεκαετίας του 1940, σύμφωνα με τα βιώματα κατοίκων της υπαίθρου. Η καινοτόμος μελέτη του Καλύβα για τις βιαιότητες που διέπραξαν οι αριστεροί επικεντρώνεται στην Αργολίδα, η οποία έχει μάλλον αγνοηθεί από τους ερευνητές (Κεφάλαιο 8). Ο Σακκάς εξετάζει μια συστάδα χωριών κοντά στο Καρπενήσι, μια από τις πιο απομονωμένες περιοχές της ηπειρωτικής χώρας (Κεφάλαιο 9). Η Σαράφη αναφέρεται στο θεσσαλικό χωριό Δεσκάτη (Κεφάλαιο 10), ίσως λιγότερο απομονωμένο αλλά όχι και πολύ: εξάλλου η κεντρική οδική αρτηρία Αθηνών-Λαρίσης δεν λειτουργούσε κανονικά μέχρι το 1949. Οι τοπικές αντιλήψεις χρησιμεύουν για να υπογραμμιστεί η αποφασιστική σημασία της τοπικής πολιτικής και αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο τα εθνικά πολιτικά φρονήματα και οι αγώνες φιλτράρονταν μέσα από ένα πυκνό στρώμα τοπικών και περιφερειακών υποθέσεων και συμφερόντων.¹⁹

Και στα τρία κεφάλαια, ο Εμφύλιος πόλεμος προβάλλει σαν μια εμπειρία πολύ πιο καταστροφική σε σχέση με την Κατοχή του Άξονα. Από το 1943 και μετά οι εθνικοί πολιτικοί σχηματισμοί χρειάστηκε να επιστρατεύσουν πρωτοφανείς μεθόδους πειθαναγκασμού και βίας για να εξαναγκάσουν ή να παρακινήσουν τον λαό σε υποστήριξη και υπακοή. Αυτό ίσχυε τόσο για το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ όσο και για μια σειρά καθεστώτα με έδρα την Αθήνα. Σύμφωνα με την προσεκτικά τεκμηριωμένη ανάλυση του Καλύβα για τον κύκλο της βίας γύρω από το

Άργος, η Αριστερά, με τις συστηματικές δολοφονίες πολιτικών αντιπάλων της πυροδότησε τα αντίποινα των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας. Προπολεμικά, η Αργολίδα είχε δείξει ελάχιστη συμπάθεια για την Αριστερά· η διατήρηση της εξουσίας που τόσο γρήγορα απέκτησε το ΕΑΜ στη διάρκεια του πολέμου, φιλτραρισμένης μάλιστα από την κομμουνιστική ιδεολογία, απαιτούσε υψηλούς ρυθμούς δολοφονιών, ειδικά σε εκείνη την τοπογραφικά ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στα βουνά, όπου η αντίσταση έλεγχε ευκολότερα τα πράγματα, και στις πεδιάδες, όπου δεν τα έλεγχε σχεδόν καθόλου.

Το ΕΑΜ ήταν ίσως περισσότερο δημοφιλές στη Δεσκάτη, όπως υποστηρίζει η Σαράφη, αλλά γύρω από το Καρπενήσι η καταστολή ήταν ζωτικής σημασίας προκειμένου να αντιληφθούν οι χωρικοί τη δύναμη του ΕΑΜ. Η αγριότητα του Άρη Βελουχιώτη είναι ένα παράδειγμα των ακραίων βιαιοπραγιών που ήταν ικανή να εξαπολύσει η Αριστερά. Παρ' όλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Σακκάς, η δύναμη της Δεξιάς μετά την Απελευθέρωση ήταν, αν μη τι άλλο, πιο επισφαλής, βασισμένη σε ένα εξασθενωμένο δίκτυο μισθοφόρων και παραστρατιωτικών που περιπολούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές, στις οποίες φοβόταν να πλησιάσει η Εθνοφυλακή, και έβαζαν στο στόχαστρό τους ολόκληρες οικογένειες όταν δεν έβρισκαν τους υπόπτους που ήθελαν. Όταν ξέσπασε για τα καλά ο Εμφύλιος, τα διάφορα χωριά αντέδρασαν με πολύ διαφορετικό τρόπο· μερικά κατάφεραν να περιορίσουν τους φόνους ενώ άλλα υπέστησαν σφαγές και τρομοκρατία. Για άλλη μια φορά επανερχόμαστε στο ενδεχόμενο η μαζική βία και η πολιτική πόλωση του Εμφυλίου να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην καταστροφή των παλαιότερων, πιο ευέλικτων μορφών πολιτικής ένταξης που είχαν εδραιωθεί προπολεμικά στα χωριά και, κατά συνέπεια, να επιτάχυναν τη μετακίνηση πληθυσμών από αγροτικές περιοχές στις πόλεις.²⁰

Βορείως της Καστοριάς, στην περιοχή των Πρεσπών, εκτείνονται μια σειρά εγκαταλειμμένα χωριά. Σε αυτή τη συνοριακή ζώνη τα χωριά έχουν πολλαπλά ονόματα: ο Γάβρος, τα σπίτια του οποίου καταρρέουν μέσα στα χορταρισμένα χωράφια, πριν το 1914 εμφανίζεται στους αυστριακούς στρατιωτικούς χάρτες ως Γάβρες· ο Μιλιώνας, στα άδεια κτίσματα του οποίου βρίσκουν σήμερα καταφύγιο διερχόμενοι Αλβανοί που κατευθύνονται προς το νότο, σημειώνεται ως Μέτοβο. Σ' αυτές τις κοιλάδες κορυφώθηκε ο Εμφύλιος πόλεμος το 1949, προτού τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού διασχίσουν τα σύνορα και καταφύγουν στη γειτονική Αλβανία. Πολλοί σλαβόφωνοι χωρικοί, όσοι δεν είχαν ήδη εγκαταλείψει τα χωριά τους για να γλιτώσουν από τις επιδρομές της ελληνικής αεροπορίας, έφυγαν επίσης εκείνη την εποχή. Μερικά χρόνια αργότερα η ερημίωση των ζωτικών συνοριακών περιοχών θορύβησε την ελληνική κυβέρνηση, η οποία εγκατέστησε στα χωριά αυτά Βλάχους από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Με τον καιρό όμως, οι πιο πολλοί απ' αυτούς επίσης έφυγαν.

Σήμερα ολόκληρη η περιοχή μαρτυρεί την περίπλοκη και σύνθετη εθνοτική διάσταση της εμφυλιοπολεμικής περιόδου. Με την κατάρρευση του κομμουνισμού και την εμφάνιση ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους στα βόρεια σύνορα της

Γυναίκες και παιδιά άστεγοι πρόσφυγες στα ερείπια της Νάουσας, μετά από επιδρομή ανταρτών, 1949. Αναπαραγωγή με την ευγενική παραχώρηση των κληρονόμων της Nancy Crawshaw.

Ελλάδας, οι μελετητές έστρεψαν εκ νέου την προσοχή τους στους τρόπους με τους οποίους οι εντάσεις της δεκαετίας του 1940 αποκάλυψαν ρήγματα μέσα στο έθνος και υπογράμμισαν τους περιορισμούς της προσπάθειας εθνικής οικοδόμησης του προηγούμενου αιώνα. Στη Βόρεια Ελλάδα – οι Νέες Χώρες που είχαν κατακτηθεί

μετά το 1912– η δεκαετία του πολέμου μετέβαλε μαζικά την εθνοτική ισορροπία τόσο των αγροτικών όσο και των αστικών περιοχών. Το ελληνικό έθνος οικοδομήθηκε εκ νέου στη βάση μιας αφήρητης βασισμένης σε επιλεγμένες ιστορικές μνήμες στην οποία δεν βρήκαν θέση οι εμπειρίες των Εβραίων, των Σλάβων και άλλων ομάδων.

Η μελέτη της Αναστασίας Καρακασίδου για τους εορτασμούς της εθνικής οικοδόμησης και των πατριωτικών πολέμων στη μεταπολεμική Μακεδονία (Κεφάλαιο 11) χαρτογραφεί τον προσεκτικό τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος κατασκεύασε μια λατρεία της εθνικής δόξας μέσα από διατάγματα και κυβερνητικές ρυθμίσεις. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να θεωρήσει αυτή την εντατική γραφειοκρατική προσπάθεια ως αντίδραση στο αίσθημα της αγωνίας που είχαν προκαλέσει τόσο η Κατοχή όσο και ο Εμφύλιος. Η ίδια αγωνία εκφράστηκε στις πατριωτικές τελετές που περιέβαλλαν τη βασιλική οικογένεια, η οποία επεδίωκε απεγνωσμένα να προωθήσει τη θέση της στην ελληνική κοινωνία μετά τη φυγή της από τη χώρα το 1941 και την εμπόδιση της επανόδου της μέχρι το δημοψήφισμα του 1946.

Η Θεσσαλονίκη, η πόλη που βρίσκεται στον πυρήνα της ανάλυσης της Καρακασίδου, κατέχει εξέχουσα θέση και στην εργασία της Bea Lewkowicz (Κεφάλαιο 12). Η μεγαλύτερη θρησκευτική ομάδα της πόλης στο γύρισμα του αιώνα ήταν οι Εβραίοι, μια ανθηρή κοινότητα που καταστράφηκε σχεδόν πλήρως από την Τελική Λύση. Σχεδόν, όχι όμως και ολοσχερώς, και η Lewkowicz αναλύει τους τρόπους με τους οποίους οι επιζήσαντες ξαναέστησαν σιγά σιγά τη ζωή τους και την κατά πολύ μειωμένη κοινότητά τους μέσα στις επόμενες δεκαετίες. Η αντίθεση με τους υπερήφανους αριστερούς του Βόγλη είναι εντυπωσιακή: για τους Εβραίους επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος η εξιδανίκευση των παθών τους σπανίως αποτελούσε μια επιτακτική δυνατότητα· φαίνεται ότι στράφηκαν πολύ πιο αποφασιστικά προς τα μέσα, στην οικογένεια, τα παιδιά και την οικιακή ζωή. Συγκλονισμένοι από όσα έζησαν, τόσο εκείνοι όσο και τα παιδιά τους απέφυγαν να εισέλθουν στη δημόσια σφαίρα, η οποία θα τους επέβαλλε ανεπιθύμητα καθήκοντα εθνικού και εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού. Μόνο στη δεκαετία του 1990, με την εμφάνιση ενός νέου είδους πολιτικής της ταυτότητας σε παγκόσμιο επίπεδο καθώς και με τη διεθνή αποδοχή των δεινών που υπέφεραν οι Εβραίοι κατά τη διάρκεια του πολέμου, έγινε ευκολότερη η δημόσια αναγνώριση της παρουσίας των Εβραίων στη ζωή της Ελλάδας. Όμως, ακόμα και τότε, όπως αποδείχτηκε στα αποκαλυπτήρια του μνημείου του Ολοκαυτώματος στη Θεσσαλονίκη, η αναγνώριση αυτή παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό υπό αίρεση, και μάλιστα στην ίδια τη «μητέρα του Ισραήλ», όπως κάποτε ονομαζόταν η πόλη.

Το βάρος της μνήμης στην περίπτωση των δεινών της Ελλάδας είναι το θέμα της συναρπαστικής ανάλυσης της Ξανθίππης Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη και του Τάσου Χατζηαναστασίου για τη μνήμη τριών διαφορετικών γενιών από τη βουλγαρική κατοχή στη Βορειοανατολική Ελλάδα (Κεφάλαιο 13). Εδάφη που κατείχε η Βουλγαρία και στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους σήμερα αποτελούν τμήμα της Ελλάδας. Τα μέλη της νεότερης γενιάς δεν έχουν προσωπικές μνήμες από τον πόλεμο, και ένα χάσμα φαίνεται να τα χωρίζει από τους γονείς και τους παππούδες

τους που άντεξαν ορισμένες από τις πιο σκληρές εμπειρίες ολόκληρης της κατοχικής περιόδου. Οι έφηβοι που κατοικούν σήμερα στην περιοχή την οποία ερευνήσε η Ζυμάρη ελάχιστα ενδιαφέρονται για όσα συνέβησαν πριν από πενήντα χρόνια. Επίσης, δεν φαίνεται να συμμερίζονται τις σχετικά σκληρές απόψεις για τους Βουλγάρους που συχνά, και ίσως όχι αναπάντεχα, διατυπώνουν οι μεγαλύτεροι. Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί εάν αυτό αποδεικνύει τη μεγαλύτερη πολιτική ωριμότητα των νεότερων ή τα οφέλη που απορρέουν από την ιστορική αμνησία. Είναι εντυπωσιακό πάντως ότι η ηρωοποίηση των δεινών του πολέμου και οι πατριωτικές αφηγήσεις για μάρτυρες και για θυσίες υπέρ του έθνους φαίνεται να αφήνουν όλο και περισσότερο αδιάφορους τους Έλληνες εφήβους. Ίσως η Ελλάδα να εισέρχεται σε μια εποχή όπου η ιστορία και η δημόσια χρησιμοποίησή της γοητεύουν λιγότερο από ό,τι κατά το παρελθόν. Ή μήπως αυτή η δημόσια μυθολογία ουδέποτε υπήρξε πολύ ελκυστική, αλλά επιβαλλόταν στη ζωή των ανθρώπων όταν το κράτος αφιέρωνε δυνάμεις σε αυτόν το σκοπό; Στα μέσα του εικοστού αιώνα, η ιστορία αποτελούσε ουσιαστικό όπλο για τους πρωταγωνιστές της πάλης των ιδεολογιών· στο τέλος του ίδιου αιώνα ίσως έπαψε να εξυπηρετεί πλέον κάποια προφανή δημόσια λειτουργία. Ως εκ τούτου, το φθίνον ενδιαφέρον για τους ήρωες και τους αγώνες του παρελθόντος συμβαδίζει με τη μετριοπαθέστερη θέση που κατέχει η πολιτική στην καθημερινή ζωή.

Τέλος, η μελέτη της Σούζαν-Σοφίας Σπηλιώτη για τις πολιτικές σκοπιμότητες στην υπόθεση Μέρτεν (Κεφάλαιο 14) ανακινεί το ζήτημα της εσκεμμένης σιωπής που επικράτησε στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 γύρω από την υπόθεση του δωσιλογισμού κατά την περίοδο του πολέμου. Η φύση του ελληνικού δωσιλογισμού ουδέποτε έχει ερευνηθεί σοβαρά. Το ότι παρουσιάστηκε σε εκτεταμένη κλίμακα, σε διάφορες μορφές και για ποικίλους λόγους είναι αναμφισβήτητο. Το σκάνδαλο Μέρτεν, που ξέσπασε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 με τη σύλληψη ενός εγκληματία πολέμου στην Ελλάδα δεν είχε να κάνει μόνο με την αποκάλυψη του μεγέθους των βρόμικων συναλλαγών στις οποίες είχε εμπλακεί κατά την περίοδο του πολέμου η μεταπολεμική ελληνική ελίτ. Χάση στην αξιοποίηση από τη Σπηλιώτη γερμανικών αρχείων που πρόσφατα δόθηκαν στη δημοσιότητα, μπορούμε σήμερα να δούμε πώς το ίδιο το σκάνδαλο επηρέασε την ελληνογερμανική μεταπολεμική διπλωματία και πώς το ζήτημα των εγκλημάτων πολέμου συνδέθηκε με ζητήματα οικονομικής βοήθειας ή ακόμα και με την οικοδόμηση της Κοινής Αγοράς.

Από τη μια υπάρχει σιωπή, άρνηση, αποκήρυξη, από την άλλη οργανωμένες τελετές, παρελάσεις και μύθοι. Από τη μια έχουμε κατεστραμμένες, εγκαταλειμμένες ή χαμένες κοινότητες, από την άλλη κατασκευασμένες, ενισχυμένες ή αναδιοργανωμένες. Η παρούσα συλλογή δοκιμίων προσπάθησε να συμβάλει στη χαρτογράφηση της Ελλάδας της δεκαετίας του 1940 προς αυτές τις κατευθύνσεις με τις ιστορίες ενός τεμαχισμένου και αναδιαρθρωμένου πολιτικού σώματος. Η προσπάθεια βασίζεται στην έρευνα νέων πηγών και μαρτυριών, γραπτών και προφορικών, συμπεριλαμβανομένων πολλών τοπικών αρχείων και άλλων συλλογών που πριν από δύο δεκαετίες δεν ήταν στη διάθεση των ερευνητών.

Ενισχυμένη από την αποκάλυψη αυτών των υλικών, αλλά και ενθαρρύνοντας, με τη σειρά της, περαιτέρω ανακαλύψεις, η ιστορική έρευνα για τη σύγχρονη Ελλάδα ανθεί. Υπάρχουν πολλά ακόμα να ερευνηθούν: οι κοινωνικές και πολιτικές πλευρές της μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης, λόγου χάρη, ή η λειτουργία του δικαστικού σώματος· πάνω απ' όλα ίσως, η φύση της συντηρητικής και κοινοβουλευτικής δεξιάς πολιτικής πρακτικής στα μεταπολεμικά χρόνια, ιδωμένης όχι μόνο σαν ένα προκάλυμμα για εξωκοινοβουλευτικές μορφές φασισμού, αλλά και σαν επιτυχημένο όχημα για τον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό της Ελλάδας. Το παρόν βιβλίο δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρες, πόσο μάλλον να προσφέρει την τελευταία λέξη πάνω στο θέμα του. Θα έχει επιτύχει όμως το σκοπό του εφόσον διαθέσει στην ερευνητική κοινότητα ένα μέρος των καινοτόμων και συναρπαστικών μελετών που βρίσκονται σε εξέλιξη, διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα ανένηψε από την πιο παρατεταμένη και τραυματική εμπειρία του σύντομου βίου της ως έθνους-κράτους.²¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στις πρώιμες μελέτες συγκαταλέγονται τα έργα των C. M. Woodhouse, *The Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in Their International Setting* (Λονδίνο 1948, *Το Μήλο της έριδος*, Αθήνα 1976)· E. C. Myers, *Greek Entanglement* (Λονδίνο 1955, *Η ελληνική περιπλοκή. Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1976)· R. Leeper, *When Greek Meets Greek* (Λονδίνο 1950)· G. Chandler, *The Divided Land: An Anglo-Greek Tragedy* (Λονδίνο 1959, *Διχασμένη γη. Μια αγγλοελληνική τραγωδία*, Θεσσαλονίκη 2000)· D. G. Kousoulas, *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party* (Λονδίνο 1965, *Επανάστασις και ήττα: Η ιστορία του ΚΚΕ 1918-1949*, Αθήνα 1971)· S. G. Xydis, *Greece and the Great Powers* (Θεσσαλονίκη 1963). Επιστημονικές μελέτες περιλαμβάνουν τα έργα των J. O. Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist «Second Round»* (Πρίνστον 1972, *Εξέγερση στην Αθήνα*, Αθήνα 1973)· J. Hondros, *Occupation and Resistance: The Greek Agony, 1941-1944* (Νέα Υόρκη 1983)· L. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943-1949* (Νέα Υόρκη 1982, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Θεσσαλονίκη 1991)· P. Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944* (Κέμπριτζ 1984).

2. Ιστορία της καθημερινότητας, γερμανικά στο κείμενο. (Σ.τ.Μ.)

3. John O. Iatrides, επιμ., *Greece in the 1940s: A Nation in Crisis* (Ανόβερο και Λονδίνο 1981, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984)· L. Baerentzen, J. O. Iatrides και O. L. Smith, επιμ., *Studies in the History of the Greek Civil War* (Κοπεγχάγη 1987, *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 1992)· Iatrides και Linda Wrigley, επιμ., *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy* (University Park, Pau 1995)· David H. Close, *The Origins of the Greek Civil War, 1945-1949* (Λονδίνο 1995, *Οι ρίζες του Εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα 2003).

4. «Μετά την Απελευθέρωση», ιταλικά στο κείμενο. (Σ.τ.Μ.)

5. «Μετά τον πόλεμο», ιταλικά στο κείμενο. (Σ.τ.Μ.)

6. N. Svoronos, «Greek History, 1940-1950: The Main Problems», στο J. Iatrides, επιμ., *Greece in the 1940s*, 2.

7. Public Record Office, Λονδίνο, φάκελοι του War Office (στο εξής WO) 204/9380,

παρατίθεται στο M. Mazower, «Policing the Anti-Communist State in Greece, 1922-1974», στο M. Mazower, επιμ., *The Policing of Politics in the Twentieth Century* (Πρόβιντενς και Οξφόρδη 1997), 142. Για το γενικότερο πρόβλημα, βλ. C. Pavone, «The General Problem of the Continuity of the State and the Legacy of Fascism», ανέκδοτα χειρόγραφα.

8. Για τη χρήση της βίας από τοπικούς πληθυσμούς, βλ. για παράδειγμα G. Crainz, «Guerra Civile» και «Triangolo della morte», *Meridiana* 13 (1992): 17-55· L. Alessandrini, «The Option of Violence: Partisan Violence in the Bologna Area, 1945-1948», ανέκδοτα χειρόγραφα που παρουσιάστηκαν στο συνέδριο «After the War was Over», Πανεπιστήμιο του Σάσεξ, Ιούλιος 1996.

9. Close, *Origins*· Mazower, «Policing the Anti-Communist State».

10. Public Records Office, Λονδίνο, φάκελοι του Foreign Office (στο εξής FO) 371/48270, Εβδομαδιαία Έκθεση, 15-21 Απριλίου 1945· FO 371/48272, Εβδομαδιαίες Εκθέσεις, 6-19 Μαΐου 1945.

11. FO 371/48263, Εβδομαδιαίες Εκθέσεις, 4-10 Μαρτίου 1945· FO 371/48279 R 14675, Caccia Bevin, 25 Αυγούστου 1945.

12. Σημειώτεον ότι, ακόμα και πριν από τον πόλεμο, οι αντικομμουνιστές εκσυγχρονιστές φοβούνταν την απειλή που συνιστούσε η κομμουνιστική οργάνωση για το αποδιοργανωμένο ελληνικό κράτος.

13. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα 1995).

14. Κ. Οικονομοπούλου, *Έκτακτα στρατοδικεία και νομοθεσία αφορούσα την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν* (Αθήνα 1951), 89, 115.

15. Βλ. Γλυκοφρύδη, *Φυλακαί*, 2:140 αναφορικά με την πρόταση ενός ειδικού των φυλακών στο μεσοπόλεμο να συσταθεί ειδική φυλακή για κομμουνιστές.

16. Β. Θεοδώρου, επιμ., *Γυναίκες εξόριστες στα στρατόπεδα του Εμφυλίου: Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ-Στράτης, 1948-1954* (Αθήνα 1996). Ευχαριστώ την Τασούλα Βερβενιώτη που μου συνέστησε αυτό το βιβλίο. Λεπτομέρειες για τη δεκαετία του 1930 βρίσκονται στο Γλυκοφρύδη, *Φυλακαί*, 2: 20.

17. Βλ. τώρα Σ. Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο», στο Ν. Κοταρίδης, επιμ., *Το εμφύλιο δράμα, Δοκίμης 6*, ειδική έκδοση (1997): 101-34.

18. Βλ. επίσης το βιβλίο της van Boeschoten *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα 1997).

19. Η προσέγγιση αυτή δεν έχει υιοθετηθεί τόσο από ιστορικούς αλλά από ανθρωπολόγους. Βλ. τα σχόλια της van Boeschoten στο «Γεωπολιτική της ελληνικής αντίστασης», στο Ν. Κοταρίδης επιμ., *Το Εμφύλιο δράμα*, 8 σημ.2.

20. Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρέπει να παραβλέπουμε τις τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών, οργανωμένες ή αυθόρμητες, που συνόδευσαν τη σύγκρουση. Βλ. Α. Λαΐτου, «Population Movements in the Greek Countryside during the Civil War» στο Baerentzen, Iatrides και Smith, επιμ., *Studies in the History of the Greek Civil War*, 55-105.

21. Αρχικά από τα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου αρχικά ήταν δοκίμια που είχαν παραγγελθεί για το συνέδριο της Σύγχρονης Ιστορίας «After the War Was Over: Reconstructing Family, Nation and State in Southern Europe», το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Σάσεξ το 1996. Οφείλω να ευχαριστήσω τους παρακάτω χορηγούς του συνεδρίου για την υποστήριξή τους: το Research Development Fund και το Graduate Research Centre in the Humanities του Πανεπιστημίου του Σάσεξ, τη Βρετανική Ακαδημία, το Elisabeth Barker Fund, τη Βικτωρία Σολωμονίδη και την Ελληνική Πρεσβεία, τον Edwige Girardin της Γαλλικής Πρεσβείας, το Ιταλικό Ινστιτούτο Πολιτισμού, το Sternberg Foundation, τη Royal Historical Society, το Hellenic Foundation, το Kessler Foundation και την Economic History Society.